

VREME I JEZIK*

Od svih lingvističkih oblika koji otkrivaju subjektivni doživljaj najbogatiji su oni koji izražavaju vreme, a njih je u isti mah i najteže ispitivati, toliko su tu tvrdokorno ustanovljena shvatanja, iluzije „zdravog razuma”, kao i zamke psihologizma. Hteli bismo da pokažemo da termin vreme pokriva vrlo različite predstave, koje su različiti načini da se postavi povezanost među stvarima; a naročito bismo hteli da pokažemo da jezik oblikuje pojmove o vremenu i da vreme konceptualizuje sasvim drugačije no što to čini razmišljanje.

Dosta je raširena konfuzija koja se sastoji u tome da se veruje kako izvesni jezici ne znaju za vreme zato što, ne pripadajući porodici jezika sa promenljivim nastavcima, izgleda kao da nemaju glagola. Podrazumeva se da samo glagol dozvoljava da se izrazi vreme. Tu su posredi više konfuzija sa kojima treba raščistiti: postojanje kategorije glagola može da se utvrdi i u jezicima bez promenljivih nastavaka, a izraz vremena je moguć kod svih tipova lingvističkih struktura. Paradigmatična organizacija svojstvena vremenskim oblicima izvesnih jezika, a posebno jezicima indo-evropskim, nema ni teorijski ni praktično isključiv privilegij izraza vremena.

Opštija je i, ako se može reći, prirodnija druga konfuzija, koja se sastoji u tome da se misli da temporalni sistem jednog jezika reprodukuje prirodu „objektivnog” vremena, jer je vrlo jaka težnja da se u jeziku vidi kopija stvarnosti. U stvari, jezici nam pružaju samo razne konstrukcije stvarnosti, i možda se oni najviše međusobno razlikuju baš po tome kako izgrađuju složen temporalni sistem. Postavlja se pitanje na kom

*) Preštampano iz ogleđa „Govor i ljudsko iskustvo”, u knjizi *Problemi opšte lingvistike* (Nolit, Beograd 1975; prevod Srećena Marića). Preštampanom odlomku naslov je dala redakcija. — Radi lakšeg razumevanja treba imati na umu prevodičevu upotrebu nekih ključnih termina. „Jezik” se odnosi na *langue* (jezički sistem), što je sasvim uobičajeno. „Živa reč” se odnosi na parole (ostvarenje jezičkog sistema), za što je u našoj lingvističkoj terminologiji ustaljen termin „Govor”; Marić, međutim, „govor” koristi za *langage* (opšta oznaka čovekove govorne moći). Najzad, „beseda” se odnosi na *discours* (dakle diskurs ili razgovor, u smislu kontinuirane i posebno naizmenične upotrebe jezika). — *Napomena Redakcije.*

nivou lingvističkog izraza možemo doseći do pojma vremena koji nužno prožima sve jezike, i, zatim, koje su oznake toga pojma.

Naime, postoji specifično vreme jezika, ali pre no što mu pristupimo, valja nam proći dve etape i razmotriti — da bismo ih se oslobodili — dva različita pojma vremena.

Fizičko vreme sveta je jednoličan kontinuum, linearan, deljiv po volji. Kao svoj korelat, ono ima u čoveku trajanje, beskrajno raznoliko, koje svaka individua meri shodno svojim emocijama i prema ritmu svog unutrašnjeg života. Ta suprotnost je dobro poznata, i nije potrebno da se na njoj zadržavamo.

Od fizičkog vremena, kao i od njegovog korelata, unutrašnjeg trajanja, valja nam pažljivo razlikovati hronično vreme, vreme događaja, vreme koje obuhvata događaje i naš vlastiti život ukoliko je i on niz događaja. U našem pogledu na svet, kao i u našoj ličnoj egzistenciji, postoji samo jedno vreme — hronično vreme. Valja nam se potruditi da ga okarakterišemo u njegovoj strukturi, kao i u načinu kako ga shvatamo.

Naše doživljeno vreme teče bez kraja i bez povratka; to je opšte iskustvo. Mi nikad ne nalazimo iznova svoje detinjstvo, ni tako blisko juče, ni trenutak koji je ovog trenutka nestao. Pa ipak, naš život ima svoje belege, koje mi tačno situiramo na izvesnoj, od svih priznatoj, lestvici, i mi za te belege vezujemo svoju prošlost, neposrednu, kao i daleku. U toj prividnoj protivrečnosti leži izvesno bitno svojstvo hroničnog vremena, koje valja razjasniti.

Svaki čovek je posmatrač i svaki može preći pogledom po događajima koji su se zbili, proći po njima u dva smera, od prošlosti ka sadašnjosti i od sadašnjosti ka prošlosti. Naš vlastiti život pripada tim događajima, kojima naša vizija prolazi u jednom ili drugom smeru. U tom smislu, hronično vreme, stisnuto u istoriju, dopušta dvosmerno razmatranje, dok naš život teče (to je opšte prihvaćena slika) samo u jednom smeru. Ovde je bitan pojam događaja.

U hroničnom vremenu ono što nazivamo „vremenom“ jeste u kontinuitetu u kome se raspoređuju, serijski, posebna komada što su događaji. Jer događaji nisu vreme, oni su u vremenau. Sve je u vremenu osim samog vremena. I hronično vreme, isto kao i fizičko vreme, imaju dvojne verzije, objektivnu i subjektivnu.

U svim oblicima ljudske kulture i u svim epohama konstatujemo, na ovaj način, napor da se hronično vreme objektivira. To je nužan uslov

života u društvu, života individua u društvu.
Podruštvljeno vreme je vreme kalendara.

Sva ljudska društva ustanovila su nekakav komputus ili nekakvu podelu hroničnog vremena zasnovanu na ponavljanju prirodnih pojava: smena dana i noći, vidljivi put sunca, mene meseca, plima i oseka, promene klime, promene u biljnom carstvu itd.

Kalendari imaju zajedničke crte koje pokazuju nužne uslove koje ovi treba da zadovolje.

Oni polaze od meke ose koja daje nultu tačku komputusa: nekakav događaj toliko značajan da se smatra da on daje stvarima nov tok (rođenje Hristovo ili Budino; dolazak na presto nekog vladaoca, itd.). To je prvi uslov; nazovimo ga stativnim.

Od ovog proizilazi drugi uslov, direktivni. On se iskazuje suprotnim terminima „pre.../posle...” u odnosu na osu reference.

Treći uslov nazvaćemo mensurativnim. Odredi se repertoar jedinica mere koje služe za označavanje stalnih intervala između ponavljanja kosmičkih fenomena. Tako će interval između pojave i nestanka sunca na dve različite tačke horizonta biti „dan”, interval između dve konjunkcije sunca i meseca biće „mesec”; interval definisan potpunom revolucijom sunca i godišnjih doba biće „godina”. Ovome se po volji mogu dodati i druge jedinice, bilo grupisanja (nedeja, tromesečje, stoleće), ili podele (sat, minut...), ali su one manje uobičajene.

To su obeležja hroničnog vremena, osnove života društva. Pošav od stativne ose, događaji su raspoređeni shodno jednom ili drugom direktivnom smeru, ili pre (pozadi) ili pak posle (napred) u odnosu na tu osu, i uklopljeni u podelu koja dozvoljava da merimo njihovo odstojanje od ose: toliko godina pre ili posle ose, a onda tog meseca i tog dana godine u pitanju. Svaka od tih podela (godina, mesec, dan) staje u red u jednoj beskonačnoj seriji čiji su svi termini identični i stalni, u seriji bez nejednakosti ili rupa, tako da je događaj koji treba postaviti svojim poklapanjem sa tom ili tom određenom podelom tačno lokalizovan na hroničnom lancu. Godina 12. posle Hrista jedina je koja ima svoje mesto posle godine 11. i pre godine 13; godina 12. pre Hrista ima svoje mesto takođe posle godine 11. i pre godine 13, ali u suprotnom direktivnom smeru, koji se, kako se to kaže, penje uz tok istorije.

Te belege daju objektivni položaj događaja, pa, dakle, i definišu našu situaciju u odnosu na te događaje. One nam u punom smislu reči kažu

gde smo u prostranstvu istorije, koje je naše mesto u beskonačnoj povorci ljudi koji su živeli i stvari koje su se desile.

Taj sistem se povinuje unutarnjim nužnostima koje su prisilne. Osa reference ne može biti pomaknuta, pošto je ona obeležena nečim što se stvarno zbilo u svetu, a ne nekom konvencijom koja se može opozvati. S jedne i s druge strane ose intervali su stalni. I, najzad, komputus intervala je stalan i nepokretljiv. Kad ne bi bio stalan, mi bismo bili izgubljeni u lutajućem, isprekidanom vremenu, i ceo naš mentalni život pošao bi niza stranu. Kad ne bi bio nepokretljiv, kad bi se godine brkale s danima, ili, pak, kad bi ih svako računao na svoj način, nikakva razumna beseda ne bi se ni o čemu mogla izreći, i cela istorija bi govorila govorom ludila.

Dakle, može izgledati prirodno što hronična struktura ima za oznaku stalnost i nepomičnost. Ali se u isti mah mora uvideti da svojstvo te strukture proizilazi iz činjenice da je društvena organizacija hroničnog vremena u stvari netemporalna. Ovim se ne iskazuje nikakav paradoks. Ovo vreme mereno kalendarom je netemporalno već i usled svoje nepomičnosti. Dani, meseci, godine stalni su kvantiteti koje su pradávná posmatranja deducirala iz igre kosmičkih sila, ali ti kvantiteti su nazivi vremena koji niukoliko ne sudeluju u prirodi vremena, koji su sami po sebi bez ikakve temporalnosti. Uzev u obzir njihovu leksičku specifičnost, možemo ih izjednačiti sa brojevima, koji ne poseduju nijedno svojstvo materije koju izbrojavaju. Kalendar je spoljašan vremenu. On ne otiče sa njim. On registruje nizove stalnih jedinica koje se zovu dani i koje se grupišu u više jedinice (mesece, godine). A kako je jedan dan identičan sa nekim drugim danom, ništa nam za taj i taj dan kalendara, uzet sam za sebe, ne kaže da li je on prošli, sadašnji ili budući. On može da bude stavljen u jednu od ove tri kategorije samo od onog živi vreme. „13. februar 1964.” je, shodno sistemu, eksplicitan i potpun datum, ali nam ne daje da znamo u kom je vremenu iskazan. Dakle, možemo ga isto tako uzeti kao prospektivan datum, na primer, u jednoj tački koja garantuje važenje nekog ugovora zaključenog stoleće ranije, ili kao retrospektivan i spomenut dva stoleća kasnije. Hronično vreme, fiksirano u kalendaru, strano je doživljenom vremenu, ono se s njim ne može poklapati. Samim tim što je objektivno ono nam pruža jednolične mere i podele u koje se smeštaju događaji, ali te mere i podele se ne poklapaju s kategorijama svojstvenim ljudskom iskustvu vremena.

Kako stoji stvar sa lingvističkim vremenom u odnosu na hronično vreme? Pristupajući ovom

trećem nivou vremena, valja nam još jednom ustanoviti distinkcije, odvojiti jednu od druge različite stvari, naročito i utoliko pre ako ne možemo da izbegnemo da ih nazivamo istim imenom. Jedno je smestiti neki događaj u hronično vreme, a sasvim drugo uvesti ga u vreme jezika. Ljudsko iskustvo vremena se manifestuje kroz jezik, a lingvističko vreme nam se ukazuje podjednako nesvodivo na hronično kao i na fizičko vreme.

Osobeno je lingvističkom vremenu to da je ono organski vezano za živu reč, i da se definiše i određuje kao funkcija besede.

To vreme ima svoj centar — centar koji je i generativan i aksijalan — u sadašnjem vremenu instance reči. Kad god govornik upotrebljava gramatički oblik „prezenta” (ili neki njegov ekvivalent), on događaj postavlja kao savremen besedi koja ga spominje. Očigledno je da to sadašnje vreme, ukoliko je ono funkcija besede, ne može biti lokalizovano u nekoj posebnoj podeli hroničnog vremena, jer ih on sve prihvata, a nijedno ne traži. Govornik situira kao prezent sve što on implicira kao prezent shodno lingvističkom obliku koji upotrebljava. Taj prezent je iznova izumljen svaki put kad jedan čovek govori, zato što je to, bukvalno, svaki put nov trenutak, još nedoživljen. To je originalno svojstvo govora, tako osobeno da će nesumnjivo biti potrebno da se potraži poseban termin za oznaku lingvističkog vremena, i da se on tako odvoji od ostalih pojmova koji su ovako smešteni pod istim imenom.

Lingvistički prezent je osnova vremenskih suprotstavljanja u jeziku. Taj prezent, koji menja mesto sa kretanjem besede, ostajući ipak prezent, čini razvođe između dva druga trenutka, koja rađa i koji su isto tako inherentni upražnjavanju reči: trenutak kad događaj više nije savremen besedi, trenutak koji je izišao iz prezenta i koji mora biti evociran sećanjem, kao i trenutak gde događaj još nije sadašnji, hoće to da postane i izbija u prospekciји.

Valja primetiti da govor, u stvari, raspolaze samo jednim vremenskim izrazom, prezentom, vremenom sadašnjim, i da je ono, označeno istodobnošću događaja i besede, po samoj svojoj prirodi implicitno. Kad je formalno eksplicirano, to se zbiva pomoću jedne od onih suvišnosti, onih redundanca tako čestih u svakidašnjem govoru. Nasuprot tome, nesadašnja vremena, koja su uvek eksplicirana u jeziku, prošlo i buduće, nisu na istom vremenskom nivou sa sadašnjim vremenom. Jezik njih ne postavlja u vremenu shodno njihovom vlastitom položaju, niti pak shodno nekakvom odnosu koji bi onda

trebalo da bude drugi, a ne odnos podudarnosti između događaja i besede; on ih postavlja samo kao tačke gledišta nazad i napred polazeći od prezenta. (Pozadi ili napred, zato što čovek, prema slici koja živi u našoj predstavi, ide u susret vremenu, ili pak vreme nadolazi ka njemu.) Jezik nužno mora da sređuje vreme polazeći od jedne osovine, a ta osovina je uvek i jedino instanca besede. Nemoguće je pomoći tu referencijalnu osovinu da bismo je postavili u prošlost ili u budućnost; čak se ne može ni zamisliti šta bi bilo sa jezikom u kome se prolazne tačke i ustrojstvo vremena ne bi poklapali sa lingvističkim prezentom, i u kome bi i sama vremenska osovina bila varijabila temporalnosti.

Tako dolazimo do konstatacije koja na prvi pogled izgleda čudna, ali koja je u dubokom skladu sa stvarnom prirodom govora — da jedino vreme inherentno govoru jeste prezent-osa besede, i da je taj prezent implicitan. On određuje druge dve vremenske reference, koje su nužno eksplicirane jednom oznakom i koje, zauzvrat, ukazuju na prezent kao na liniju koja razdvaja ono što više nije sadašnje od onog što će tek da bude. Ove dve reference ne upućuju na vreme, već na poglede na vreme, usmerene pozadi i napred, polazeći od sadašnje tačke. To je, po svemu sudeći, osnovno iskustvo vremena, iskustvo o kome svedoče svi jezici, svaki na svoj način. Ono oblikuje konkretne vremenske sisteme, a naročito formalnu organizaciju raznih glagolskih sistema.

Ne ulazeći u pojedinosti tih sistema, koji su često vrlo složeni, spomenućemo jednu značajnu činjenicu. Konstatujemo da jezici najraznolikijih tipova nikad nisu bez oblika za izraz prošlog, i da je taj oblik često dvostruk i trostruk. Za taj izraz indo-evropski jezici su raspolagali preteritom, aoristom, pa i perfektom. U francuskom jeziku imamo još i sad dva različita oblika (tradicionalno: *passé indéfini*), i pisac se instinktivno koristi razlikom da bi razdvojio ravan istorije od ravni naracije. Po Sapiru, izvesni dijalekti chinook jezika (kojim se govori u izvesnim oblastima oko reke Kolumbije) raspolazu trima oblicima za prošlo vreme, koji se razlikuju međusobno pomoću prefiksa: *ni* — označava prošlo neodređeno; *ga-* daleku prošlost mitova; *na-* sasvim blisku prošlost. Suprotno tome, mnogi jezici nemaju posebnog oblika za buduće vreme. Oni se često služe vremenom sadašnjim sa kakvim prilogom ili partikulom koji označavaju trenutak koji će doći. U spomenutom chinook dijalektu, koji ima tri oblika za iskazivanje prošlog, postoji samo jedan oblik za buduće vreme, i taj oblik karakteriše redundantan morfen *a*, koji je, za razliku od prefiksa preterita,

u isti mah i prefiksiran i sufiksiran. Tako se, na primer, na chinook jeziku kaže ačimluda, „on će ti ga dati”, što se da razložiti na a buduće vreme + č „on” + i „ga” + m „tebi” + + l (predlog) + ud „dati” + a buduće vreme. Dijahronična analiza, u jezicima u kojima je ona moguća, pokazuje da se buduće vreme obrazovalo često dosta kasno, specijalizacijom izvesnih pomoćnih glagola, osobito glagola „hteti”.

Ovaj kontrast između oblika vremena prošlog i oblika vremena budućeg poučan je baš sa svoje opštosti u svetu jezika. Očigledno je da postoji razlika u samoj prirodi između retrospektivne temporalnosti, koja može da uzme nekoliko distanca prema prošlosti našeg iskustva, i prospektivne temporalnosti koja ne ulazi u polje našeg iskustva, i koja se, pravo rečeno, temporalizuje samo kao predviđanje iskustva. Tu jezik reljefno ističe disimetriju koja je u nejednakoj prirodi našeg iskustva.

Još jedan vid ove temporalnosti zaslužuje našu pažnju: reč je o načinu na koji se ona uključuje u proces opštenja.

Mi smo označili pojavu lingvističkog vremena u krilu instance besede, koja tu temporalnost potencijalno sadrži i faktično aktualizuje. Ali čin reči je nužno individualan: specifična instanca iz koje proizilazi prezent svaki put je nova instanca. Shodno tome bi se lingvistička temporalnost morala realizovati u intrapersonalnom svetu govornika, kao iskustvo neminovno subjektivno, koje je nemoguće preneti drugom. Ako pričam šta „mi se desilo”, prošlost na koju se pozivam definisana je samo u odnosu na prezent mog čina reči, ali kako taj čin izlazi iz mene i kako niko drugi ne može da govori mojim ustima niti da vidi mojim očima ili da oseti šta ja osećam, to „vreme” će se odnositi samo na mene i ograničiti se samo na moje iskustvo. Ali ovo rezonovanje je pogrešno. Nešto osobito, vrlo jednostavno, ali beskrajno važno se zbude i ostvari što logički izgleda nemoguće: ta temporalnost, koja je moja temporalnost, kad organizuje moju besedu, otprve je prihvaćena od mog sagovornika i kao njegova temporalnost. Moje „danas” pretvara se u njegovo „danas”, iako ga on nije lično ustanovio u vlastitoj besedi; a isto tako i moje sutra biva i njegovo sutra. I obrnuto, kad mi on bude odgovarao, ja ću njegovu temporalnost obratiti u svoju. Takav izgleda uslov inteligibilnosti govora, kako nam ga jezik otkriva: on se sastoji u tome da je temporalnost govornika, iako stvarno strana i nepristupna slušaocu, identifikovana od slušaoca kao temporalnost koja oblikuje njegovu vlastitu reč, kad on, došav na red, postane govornik. I jedan i drugi se nalaze na istoj talasnoj dužini.

Tako vreme besede niti je svedeno na podele hroničnog vremena niti zatvoreno u nekakvu solipsističku subjektivnost. Ona funkcioniše kao faktor među-subjektivnosti, a to čini da on, mesto da bude, kao što bi moralo biti, jednoličan, postaje sveličan. Jedino uslov intersubjektivnosti omogućava lingvističko opštenje.

Lingvističko vreme je specifično na još jedan način. Ono sadrži svoje vlastite podele u svom vlastitom ustrojstvu, a te podele i to ustrojstvo nezavisni su od hroničnog vremena. Ko god kaže „sada, danas, u ovom trenutku”, lokalizuje događaj kao simultan njegovoj besedi, njegovo izgovoreno „danas” nužno je i dovoljno da mu se njegov partner priključi u istoj predstavi. Ali odvojmo „danas” od besede koja ga sadrži, stavimo ga u kakav pisani tekst, tada „danas” nije više znak lingvističkog sadašnjeg vremena, pošto ono više nije govoreno ni opaženo; ono, isto tako, ne može da uputi čitaoca na neki dan hroničnog vremena, pošto se ni sa kojim datumom ne identifikuje; ono je moglo biti izrečeno ma kog dana kalendara, i primenjuje se na svaki dan bez razlike. Jedini način da se ono upotrebi i učini razumljivim van lingvističkog prezenta jeste da ga pratimo kakvim eksplicitnim povezivanjem sa hroničnom podelom vremena i danas, 12. juna 1924. godine. U istoj smo situaciji i sa ja izvučenim iz besede koja ga uvodi, i koje, pristajući svakom mogućem govorniku, ne označava više svog stvarnog govornika. U tom slučaju nam ga valja aktualizovati, dodajući mu lično ime govornika: „ja, X...” Iz čega proizilazi da stvari označene i sredene besedom (govornik, njegov položaj, njegovo vreme) mogu biti identifikovane samo za učesnike u lingvističkoj razmeni. Inače, da bi se odnosi unutar besede učinili razumljivim, mora se svako od njih vezati za određenu tačku u jednom skupu prostorno-vremenskih koordinata. Tako se ostvaruje spoj između lingvističkog i hroničnog vremena.

Lingvistička temporalnost je strogo razlučena u svoje tri distinktivne artikulacije i u isti mah vrlo ograničena u svakoj od njih. Centrirana u „danas”, ona može biti pomaknuta unazad ili unapred samo za dve dužine dana: nazad, „juče” i „prekjuče”, napred, „sutra” i „prekosutra”. I to je sve. Treće gradiranje „nakjuče” i „nak-sutra” izuzetna je stvar. Pa čak i ovo drugo najčešće nema nezavisnog leksičkog izraza: „prekjuče” i „prekosutra” su samo „juče” i „sutra” uzdignuti na stepen više. Dakle, ostaju samo „juče” i „sutra”, odvojeni i određeni sa „danas”, kao originalni termini za obeležavanje temporalnih distanca pošav od lingvističkog prezenta. Izvesne kvalifikacije treba postaviti u tu istu perspektivu: „prošli” („prošle zime, prošle

noći"), „idući" („iduće nedelje"), isto kao „juče" i „sutra", ne sadrže stalne i jedinstvene lokacije. Kao što se vidi, ono što karakteriše serije naznaka intersubjektivne prirode jeste činjenica da je potrebno izvršiti izvesnu translokaciju, prostornu i vremensku, da bi se objektivirali znaci kao „ovo", „ja", „sad", znaci koji svaki put imaju jedinstven referens u besedi, i koji ga imaju samo u njoj. Ovaj prenos ukazuje na razlike ravni između kojih klize isti lingvistički oblici, prema tome da li ih promatramo u vršenju besede ili u stanju leksičkih data.

Kad govornik, iz pragmatičkih razloga, mora da postavi svoje temporalne ciljeve s onu stranu granica iskazanih sa „juče" i „danas", beseda izlazi iz svoje ravni i upotrebljava gradaciju hroničnog vremena, a pre svega brojanje jedinica: „ima osam dana"; „kroz tri meseca". Ali „ima" i „kroz" ostaju obeležja subjektivnog distanciranja, oni ne bi mogli ući bez izmene u kakav istorijski izveštaj: „ima (osam dana)" postaje „(osam dana) pre toga", a „kroz tri meseca" postaje „tri meseca posle toga", isto kao što „danas" postaje „toga dana". Ovi operatori obavljaju prenos iz lingvističkog u hronično vreme.

Tako intersubjektivnost ima svoju temporalnost, svoje termine, svoje dimenzije. Tu se u jeziku odražava iskustvo jednog prvobitnog odnosa, stalnog, beskonačno prenosivog sa govornika na sagovornika. U krajnjoj analizi, ljudsko iskustvo, upisano u govor, uvek nas vraća činu reči u procesu razmene.

